

Михайло Готор

Євреї Тернопільщини і жах Голокосту

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Київ-2022

Передмова

Перші відомості про євреїв на теренах сучасної України містяться в джерелах, в яких ідеться про античні держави Північного Причорномор'я часів понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (109–63 рр. до н.е.). Різні джерела повідомляють також про існування іудейських громад у Пантікапеї та інших містах Боспору Кіммерійського з I по VIII ст., у Феодосії – у IV ст., у Херсонесі Таврійському – з II по VIII ст. Серед виявлених написів на мармурових плитах є повідомлення про єврейські молитовні доми (синагоги; рештки однієї з них розкопано в Херсонесі).¹

Питання про час появи євреїв у передгір'ях Криму дебатується вченими з середини 19 ст. На думку А. Фірковича, вони оселилися тут ще за часів Ахеменідів (6–4 ст. до н.е.), пізніше відбулася їх поступова асиміляція – спочатку з таврами та скіфами, а в ранньому середньовіччі – з тюркомовними етносами, особливо з хозарами, в ході якої вони зберігали свою доталмудичну давньобіблійну віру й, водночас, перейняли господарські та побутові навички та тюркську мову місцевого населення. Внаслідок цього сформувалася етноконфесійна група кримських караїмів. Серед надгробків величезного караїмського некрополя під Чуфут-Кале в т. зв. Йосафатовій долині є надгробок, що його А. Фіркович датував першими століттями нашої ери.

З кін. 11 ст. на тер. Київської Русі почали переселятися євреї із Західної Європи, які тікали від переслідувань хрестоносців. Зростанню їхньої чисельності у великих містах сприяло також те, що великі князі київські Ізяслав Ярославич і Святополк Ізяславич сприяли торгівлі і фінансовій діяльності євреїв.

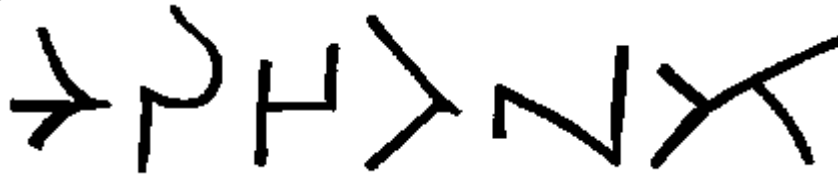
Під час соціальних заворушень євреї, як заможна верства населення, подекуди ставали об'єктом виявлення ворожнечі з боку міських "низів". Так, 1113 р. в ході повстання в Києві зазнало істотних руйнувань "Жидове". За часів великого князя київського Володимира Мономаха євреїв було вигнано з Києва.

Середньовічна історія єврейського народу на українських землях пов'язана з існуванням Хозарського каганату – держави, до складу якої з кінця VII ст. до кін. IX ст. або серед. X ст. входили практично вся територія сучасної Лівобережної України із Києвом та Крим. Одним з нечисленних документальних джерел щодо цього є листування хозарського царя Йосифа з радником халіфа Кордови (нині місто в Іспанії) Хасдаєм ібн-Шапрутом, що

¹Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukrain

датується 60-ми рр. 10 ст. й містить відомості про численну єврейську громаду Києва.

Після падіння Хозарського каганату під ударами великих князів київських Святослава Ігоровича та Володимира Святославича єврейські громади існували в прибережних містах Криму й Таманського півострова. Частина євреїв Хозарії оселилася в містах Київської Русі, зокрема в Києві, чисельно поповнивши вже існуючу там єврейську громаду. Київ був одним із перших східнослов'янських міст, де мешкала єврейська громада. Від 10 ст. тут стали оселятися купці-євреї. Про хозар-євреїв присутність у Києві свідчать літописні назви двох кварталів міста – "Козари" на Подолі та "Жидове" у Верхньому місті. Біля останнього була збудована брама – "Жидівські ворота" (неподалік від сучасної Львівської площі).

Рунічні написи в листі юдейської громади Києва, X століття²

Після монголо-татарського завоювання Криму та Київської Русі, економічна вага євреїв як посередників у торгівлі на тутешніх землях зросла, про це свідчать факти процвітання місцевих єврейських общин аж до татаро-литовської війни 1396–1399 рр.

Вигнання євреїв із західноєвропейських країн у 13–14 ст. зумовило їхню міграцію на схід через Австрію, Угорщину, Чехію, Моравію до Польщі та Османської імперії. В цей період починає зростати кількість євреїв і на українських землях, особливо після поглинання Галицької Русі Коронаю Польською, коли слідом за шляхтою сюди став просуватися торгово-ремісницький люд різних національностей, у т. ч. й євреї. Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. 1500 євреї мешкали у 18 містах Руського воєводства. Характерні назви вулиць і майданів свідчать, що єврейські громади тут були чималими.

Окремі міські громади євреїв, які з часів Казимира III Великого за привілеями 1364 р. і 1367 р. користувалися протекцією польського уряду, подекуди мали значний вплив. Наприклад, дрогобицький лихвар кінця 14 – початку 15 ст. Волчко кредитував польських королів. Там, де в руках заможних євреїв поступово зосередилося лихварство й накопичилися чималі

² Лист початку 10-го (або, можливо, 11-го століття), написаний хозарською єврейською громадою в Києві. Лист, рекомендація івритом, написана від імені одного члена їхньої громади, був частиною величезної колекції, яку привіз до Кембриджа Соломон Шехтер із Каїрської Генізи. Він був виявлений у 1962 році під час огляду документів Генізи Норманом Голбом з Чиказького університету. Більшість вчених датує лист приблизно 930 роком нашої ери. Деякі думають (на підставі згаданого нижче «благального» характеру тексту), що лист датується тим періодом, коли хозари більше не були домінуючою силою в політиці міста. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>

капітали, почав швидко розвиватися грошовий обіг. Так, у Львові на зламі 14–15 ст. між місцевими та іноземними купцями існували розвинуті грошові відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, зокрема у сфері комерційного кредиту.

Козак Мамай на тлі гайдамаків, що страчують євреїв.³

З часом, в період козацької доби, євреї почали використовувати нові можливості в обранні професій і в економіці прикордонних територій України. Коли польські та литовські магнати накопичували все більше землі, євреї прибували служити їх посередниками, забезпечуючи послуги і порядок за відсутності володарів. Багато з них були орендарями великих маєтків, збиральниками податків, керівниками маєтків (з правом відправляти правосуддя, зокрема страчувати винних), діловими агентами, володарями шинків та готелів, маслоробень, млинів, лісопилок, і винокурень. У торгівлі, вони витісняли вірмен і місцевих українців. Зокрема монополізували шинкарство та виробництво горілчаних виробів: *«...коли управління староствами потрапило до рук панських слуг, які почали прислухатися до жидів, а ті запропонували збирати великі прибутки з місць, де не було ніяких, офіруючи оренди, аби тільки пан видав заборону, щоб ніхто горілки не варив і не шинкував, а лиш вони самі. Що з великим гнітом для козаків*

³Козак Мамай, XIX ст. (фрагмент) Чигиринський район, Черкаської області. Полотно, олія, 41x 100. Національний музей України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ridivira.com/images/download/Mamai.pdf>

діялося, особливо коли на жидівську вимогу підстарости посилали рубати котли й горілчані кварта, де такі знайдено».⁴

Справжнім лихом для євреїв України стало українське повстання проти польського панування під керівництвом Богдана Хмельницького у 1648–54 рр. У єврейських джерелах воно називається «гзерот тах – Господні кари. Хоча війни, що почалися з козацького повстання 1648 р., тривали майже 20 років (у польській традиції цей період називається «Потоп»), основні втрати єврейське населення в Україні зазнало перших місяців військових дій — навесні і влітку 1648 р.

Сто карбованців УНР 1917 р. з написом українською, польською та мовою їдиш.⁵

Винищення євреїв в Україні знову набуло масового характеру у 18 ст., під час так званого гайдамацького руху (див. Гайдамаки). Воно вперше набуло значного розмаху в 1734 р., коли на Правобережній Україні з'явилися російські війська (підтримували одного з претендентів на польський престол).

Незважаючи на економічні труднощі, переслідування та вбивства, чисельність єврейського населення України у другій половині 17 ст., у

⁴ Качмарчик, Януш Гетьман Богдан Хмельницький = Hetman Bohdan Chmielnicki / Я. Качмарчик ; з пол. мови пер. І. Сварник; Південно-Східний наук. ін-т у Перемишлі. – Перемишль; Львів: 1996. – С. 52. – 326 с.

⁵ Сто карбованців. Державний кредитний квиток УНР 1917 р. з написом українською, польською та мовою їдиш. Банкнота 100 карбованців 1917 року, була першою офіційною платіжною засобом Української Народної Республіки, проголошеної 20 листопада 1917 року. Вона була оголошена Центральною Радою України та введена в обіг 5 січня 1918 року. Офіційне назва боні «Державний Кредитовий Білет». Автором проекту був Георгій (Юрій) Нарбут – професор та ректор Української Академії Мистецтв. Випуск надрукувань у Києві, у друкарні Василя Кульженко, яка перебувала на вул. Пушкінська 6. Офіційний тираж – 55 000 штук на загальну суму 5,5 мільйона карбованців.

першій половині 18 ст. зростала: до середини 1760-х років. вона становила, за деякими підрахунками, понад 280 тис. осіб.⁶

Проголошена в березні 1917 р. Центральна Рада вирішила в кінці липня запросити різні національності України: росіян, поляків та євреїв до участі в уряді (навіть на грошах писали чотирма мовами з єврейською мовою включно). В результаті, 50 євреїв, від всіх головних партій, приєдналося до Центральної Ради і ще п'ять приєдналося до Малої Ради. Єврейські партії були також представлені в Генеральному секретаріаті Центральної Ради (пізніше Національній Раді Міністрів Української Народної Республіки). Моїсей Рафес – член партії Бунд, посів посаду міністра фінансів. В секретаріаті національностей, були встановлені відділи для кожної національності і Моше Зільберфарб з Об'єднаної Партії Єврейських Соціалістів — Працівників, був призначений заступником секретаря та відповідальним за єврейські справи. Пізніше з проголошенням Української Народної Республіки 20 листопада, 1917 р. він став генеральним секретарем відділу єврейських справ, з міністерським портфелем, а далі після проголошення незалежності 25 січня 1918 р. – Міністром Єврейських Справ.

Синагога «Золота Роза»⁷

⁶[Електронний ресурс] Режимдоступу: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15408/#03>

⁷«Золота Роза» — синагога у Львові, була пам'яткою архітектури ренесансу, святиною львівської єврейської міської громади. Муровану міську синагогу спорудив у 1582–1596 роках італійський архітектор Павло Щасливий за участі Амвросія Прихильного та Адама Покори. Фундатором синагоги був багатий львівський купець, банкір і королівський фінансист та голова єврейської міської громади Іцак Нахманович (Ісаак бен Нахман). Була розташована на території середньовічного єврейського кварталу, на нинішній вулиці Івана Федорова, 27. Будівлю зруйнували вибухівкою німецькі окупанти у серпні 1941 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

10 жовтня 1917 була сформована консультативна рада, що представляла головні єврейські партії, і Тимчасова Національна Рада Євреїв України зібралася в листопаді 1918 р. Їдиш був однією з мов Центральної Ради на її офіційній валюті і в оголошеннях; закон про автономію надавав неукраїнським національностям право самостійно управляти своїм національним життям. Проте, з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського цей закон був анульований (9 липня 1918 р.) і Міністерство жидівських справ скасовано.⁸

За часів Директорії Української Народної Республіки це міністерство було відновлене (очолюване спочатку Абрамом Ревутським), і закон про автономію був повторно введений в дію. Від квітня 1919 р. міністром жидівських справ став Пінкас Красний. Інші євреї, які займали видатні місця в урядах Центральної Ради або Директорії були: Соломон Гольдельман — заступник міністра торгівлі і промисловості і робочої сили, Арнольд Марголін — член Української Партії Федералістів Соціалістів; він був заступником міністра закордонних справ і дипломатичним представником в Лондоні і в Парижі. Декілька видатних сіоністів також підтримувало Українську автономію, зокрема Володимир Жаботинський, Данило Пасманик, і Йосип Шехтман.

Чисельність євреїв та їхній відсоток від загальної кількості населення в різних регіонах Західної України були різними. 1921р. на теринах сучасних Львівської області, Рівненської області, Волинської області, Івано-Франківської області та Тернопільської області проживало 657 тис. євреїв. На Буковині разом із Хотинщиною 1924 р. мешкало 128 тис. євреїв, а в Закарпатті на початку 1930-х рр. – понад 80 тис. Найчисельнішою єврейською громадою була Львів, тут кількість євреїв у 1921р. становила 77 тис. (у 1939 р. ця громада налічувала до 110 тис. осіб)

У відсотковому відношенні (до всього загалу населення міста) найбільше євреїв мешкало у Чернівцях. У Львові євреї склали 33 % загальної чисельності жителів міста, у Чернівцях – 37,8 % (42,5 тис. осіб).⁹

На початку Другої світової війни до складу СРСР були приєднані Західна Україна, Бессарабія та Північна Буковина. Тут на той час проживало близько 1 млн. євреїв. Перші ж кроки радянської влади на цих землях спричинили зростання антисемітських настроїв серед місцевого населення, зокрема, через різке збільшення частки євреїв у владних структурах усіх рівнів як у зв'язку з тим, що серед кадрів, надісланих зі сходу для партійної та радянської роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, було досить багато євреїв, так і через активну позицію місцевого єврейства, так званих

⁸Соломон І. Гольдельман. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920 рр. Праці Історично-Філософичної Секції НТШ. Том 182.

⁹Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukrain

висуванців, які разом з українцями почали заступати місця, звільнені представниками польської та румунської владної еліти.

Однак і серед репресованих новою владою також було чимало євреїв – представників "ворожих класів". Масовій депортації було піддано 65 тис. євреїв – біженців із Польщі, які відмовилися прийняти радянське громадянство. З метою збереження єврейської культури і релігії виникла ціла мережа єврейських підпільних організацій та таємних груп. Найбільш активними серед них були різноманітні молодіжні сіоністські організації, зокрема Бетар. Чимало з членів цих груп так само, як і представники лівих єврейських партій, наприклад Бунду, було заарештовано та знищено органами НКВС УРСР при відступі радянської влади влітку 1941 в тюрмах Львова, Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева, Луцька, Дубна й інших міст та містечок – серед тогочасних жертв радянського терору, які були закатовані органами НКВС, кількість євреїв сягала 10 %.

Євреїв примусили виносити напіврозкладені трупи львів'ян, вбитих при відступі радянськими підрозділами НКВД.¹⁰

Східна Галичина, тобто сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська (без північної частини) області, була окупована німецькими військами наприкінці червня – на початку липня 1941 р. В той час на цій території налічувалося близько 540 тис. євреїв (включаючи біженців з Польщі).¹¹

Складною для істориків залишається проблема визначення людських жертв Голокосту. Так, за даними «Історії Голокосту в Україні», за роки

¹⁰Єврейські погроми у Львові: забутий Голокост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk>

¹¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 306.

Катастрофи було знищено 1 821 748 євреїв, з них – 162 403 – на теренах Тернопільщини.¹² За іншою історичною довідкою, поданою А.І. Кругловим в «Енциклопедии Холокоста», до середини 1941 року на Тернопільщині проживало понад 125 000 євреїв, у тому числі в Тернополі – 16 700.¹³ Майже таку саму кількість – 17 000 євреїв-жителів міста – називає С. Шуцман, який згадує також, що лише кільком сотням євреїв вдалося евакуюватися з міста до 2 липня 1941 року – дня окупації Тернополя.¹⁴

Впровадження «нового німецького порядку» почалося по всій області. Так, за архівними даними від 20.07.1941 року, жертвами убивств у цей період у Тернополі стали 4,6 – 4,7 тисяч євреїв.¹⁵ У другій половині липня поліція безпеки провела ліквідацію інтелігенції і радянських службовців єврейської національності у Кременці (близько 300 жертв), Вишнівці (40), Хоросткові (30), Микулинцях (18). У серпні «за співробітництво з радянською владою» було розстріляно у Бучачі 60 євреїв, у Чорткові – близько 90. Завершилась акція ліквідації єврейської інтелігенції у вересні – жовтні; 6 вересня у Збаражі розстріляно 75 осіб, 26 вересня в Бучачі – близько 350, 1 жовтня в Бережанах – близько 600, в Хоросткові – 147; 16 жовтня в Козовій – близько 500, в Чорткові – близько 200, у Зборові – не менше ніж 200 осіб. У листопаді в Заліщиках було вбито близько 600 євреїв, 18 грудня в Бережанах – 1000 євреїв. Загалом за 1941 рік на території області було знищено близько 12 500 євреїв, з них більша частина – близько 9000 – тільки у липні.¹⁶

У Східній Галичині окупантами була задіяна так звана «польська» модель, яка передбачала створення довгострокових гетто, куди збирали євреїв із навколишніх місцевостей. Такі гетто могли мати виробничі об'єкти. Створювались і табори примусової праці, які, як гетто, цілком відповідали намірам окупантів використовувати майже безкоштовну робочу силу для військових потреб Райху. Вони фактично були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням.¹⁷

Головним методом винищення євреїв у галицькій частині області (дистрикту Галіція) була їх депортація в табір смерті Белжец (станція Белжец на південному сході польського міста Томашув-Любельський). Територія в 6 га. із газовими камерами мала потрійне загородження, була поєднана із залізничною гілкою, по якій прибували вагони жертв фашизму. У цьому таборі під наглядом зондеркоманди 4А було знищено 500 тисяч євреїв.

З кінця серпня (27.08) до початку грудня (04.12) 1942 року в табір знищення Белжец з території області було вивезено близько 40 тисяч євреїв, близько 3 тисяч було вбито на місці під час депортації. Одинадцять рейсів поїздів везли криваві жертви із різних гетто, розташованих у цій частині

¹² Найман О. Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 447.

¹³ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157 – 158.

¹⁴ Шуцман С. Як то було... // Свобода. – 1993. – № 45 (2 квітня).

¹⁵ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157.

¹⁶ Там же. – С. 158.

¹⁷ Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та опір / Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 190.

області. Хронікальні матеріали свідчать, що у першій половині 1942 року ще близько 2500 євреїв стали жертвами «єврейських акцій»: весною 1942 року в Тернополі було розстріляно близько 700 непрацездатних євреїв, у Збаражі – близько 600. Загальна кількість жахливих жертв євреїв за 1942 рік склала в «галицькій» частині близько 47 тисяч осіб.¹⁸

1943 рік став для євреїв найважчим випробуванням – це був рік ліквідації гетто. У лютому – червні 1943 року була проведена кривава акція ліквідації, в ході якої було розстріляно 37 тисяч євреїв, найбільше – в квітні (близько 11 тисяч) та червні (близько 19 тисяч). Крім «чистки» території та ліквідації гетто, зондеркоманди проводили акції розстрілу євреїв, які переховувалися. Загальне число цих жертв за період 1942–1944 років становило не менше ніж 1000 осіб.¹⁹

За узагальненими даними «Енциклопедії Голокосту», під час окупації Тернопільщини німецькими військами загинуло 132 тисячі євреїв. Розбіжність між цим та наведеним на початку параграфа числом жертв полягає у тому, що загальна кількість по окремих районах і області дає дещо викривлену картину, оскільки подавали часто завищені загальні дані жертв усього цивільного населення, часто дублювали одні й ті самі цифри, йшов підсумковий підрахунок розстріляних євреїв та вивезених у табір смерті Белжец.

Дослідник Я. Хонігсман стверджує, що західноукраїнське єврейство перестало існувати в червні 1943 року. Щодо Тернопільщини, то 6–9 червня проводились останні акції у Підгайцях, 12 червня – у Бережанах, Борщеві, Козові, Чорткові, 12–16 червня – у решті міст дистрикту Галичина. З 1 по 28 червня була проведена остання акція знищення львівських євреїв.²⁰

Про величезні жертви єврейського населення свідчать записи в Бюро реєстрації євреїв, які почали відкриватися через декілька днів після звільнення Львова. Серед перших даних бюро міста Тернополя – 88 євреїв, до вересня 1944 року – 126 євреїв, до жовтня – 540 євреїв.²¹ У Східній Галичині в живих залишилося приблизно 10–12 тисяч євреїв, що складало близько 2% від усіх євреїв, які перебували там під час окупації.²² Після закінчення війни єврейські родини поверталися на місця свого проживання, але багато з них не могли почати тут нове життя на руїнах, поряд з могилами близьких, шукали кращих умов існування.

Праведники У часи Голокосту –катастрофи європейського єврейства представники інших національностей ставилися до євреїв по-різному – від байдужості до ворожості. Більшість беземоційно спостерігала за тим, як сусідів та знайомих заарештовували й вбивали. Були й такі, що допомагали нацистам в «остаточному вирішенні єврейського питання», інші наживалися

¹⁸ Там же. – С. 160.

¹⁹ Там же. – С. 161 – 162.

²⁰ Хонігсман Я. С. Катастрофа єврейства Західної України. – Львів, 1998. – С. 215.

²¹ Там же. – С. 260-261.

²² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – С. 27.

за рахунок пограбованого майна. Але й в аморальну добу залишалися ще люди з дивовижною мужністю й найкращими людськими рисами.

Серед українців були тисячі тих, хто, ризикуючи та жертвуючи собою і своїми родинами, рятував та переховував євреїв, з якими наш народ століттями жив по сусідству. Частина цих українців тепер – Праведники народів світу. Цим званням, згідно з ізраїльським Законом «Про Пам'ять про Катастрофу» наділяються не євреї, які в роки нацистської окупації рятували євреїв від переслідувань.

WARNUNG!

Aus gegebenem Anlass wird erneut auf das Verbot der Aufnahme von Juden in den Häusern und Wohnungen der nichtjüdischen Bevölkerung verwiesen. Wer einem Juden wissentlich Unterschlupf gewährt, insbesondere Juden ausserhalb des Judenwohnbezirkes unbefugt unterbringt, beköstigt oder verbirgt, wird nach § 3 der Polizeiverordnung des Höheren SS- und Polizeiführers im Generalgouvernement über die Bildung von Judenwohnbezirken vom 10. XI. 1942,

mit dem Tode bestraft.

Nach der gleichen Vorschrift werden sicherheitspolizeiliche Massnahmen gegen denjenigen ergriffen, der davon Kenntnis erhält, dass ein Jude sich unbefugt ausserhalb seines Wohnbezirkes aufhält, und der Polizei keine Meldung erstattet. Insbesondere ist jeder Hausbesitzer, Hausverwalter, Unternehmer, Wohnungs- und Geschäftsinhaber dafür verantwortlich, dass in den ihm unterstehenden Gebäuden oder Gebäudeteilen Juden nicht Unterschlupf finden können.

Alle Mitteilungen über den unbefugten Aufenthalt von Juden sind sofort an die nächstgelegene Polizeidienststelle zu geben.

Soweit sie zur Ergreifung von Juden führen, kann hierfür auf Antrag eine Belohnung gewährt werden, deren Höhe der SS- und Polizeiführer festsetzt.

Lemberg, den 3. Juni 1943

Der Gouverneur des Distrikts Galizien
Der SS- und Polizeiführer
gez. KATZMANN
SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei

ПЕРЕСТОРОГА!

З певного приводу поновно вказується на заборону приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людности. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує жидя поза жидівською мешкальною дільницею, буде, згідно з § 3 Поліційного Розпорядження Вищого Командувача SS- і Поліції в Генерал-Губернаторстві про утворення жидівських мешкальних дільниць з 10. XI. 1942 р.,

покараний смертю.

Згідно з цим же приписом застосовуватимуться заходи поліційної безпеки проти того, хто, довідавшись про безправне перебування жидя поза його мешкальною дільницею, не повідомить про це Поліцію. Зокрема відповідає кожний домовласник, домоуправитель, підприємець, власник мешкання і підприємства за те, щоб жиди не могли знайти притулку в будинках чи частинах будинків, які їм підлягають.

Усі повідомлення про безправне перебування жидів слід негайно робити до найближчої поліційної установи.

Якщо внаслідок їх буде затриманий жид, то за це може бути надана, на заяву, винагорода, розмір якої встановлює Командувач SS і Поліції.

Львів, дня 3 червня 1943.

Губернатор Галицької Обласі
Командувач SS і Поліції
gez. KATZMANN
Командувач Групи SS і Генерал-лейтенант Поліції

OSTRZEŻENIE!

Z powodu pewnego wypadku zwraca się ponownie uwagę na zakaz przyjmowania żydów do domów i mieszkań nieżydowskiej ludności. Kto świadomie udziela żydowi schronienia, w szczególności bezprawnie umieszcza żyda poza obrębem żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, żywi go albo ukrywa, zostanie, według § 3 rozporządzenia policyjnego Wyższego Dowódcy SS i Policji w Generalnym Gubernatorstwie o utworzeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej z 10. XI. 1942,

ukarany śmiercią.

Według tego samego przepisu zastosowane będą środki policyjnego zabezpieczenia przeciwko temu, kto się dowie o tym, że jakiś żyd przebywa bezprawnie poza swą dzielnicą mieszkaniową, a nie zawiadomi o tym Policji. W szczególności każdy właściciel domu, zarządca domu, przedsiębiorca, właściciel mieszkania i sklepu są za to odpowiedzialni, że w podlegających im budynkach albo częściach budynków żydzi nie mogą znaleźć schronienia.

Wszelkie doniesienia o bezprawnym pobycie żydów należy natychmiast kierować do najbliższej położonego Urzędu policyjnego.

O ile one przyczynią się do ujęcia żydów, może być na wniosek przyznane zato wynagrodzenie, którego wysokość ustala Dowódca SS i Policji.

Lwów, dnia 3 czerwca 1943.

Gubernator Okręgu Galicja
Dowódca SS i Policji
gez. KATZMANN
Dowódca Grupy SS i Generalporucznik

Плакат, у якому німецька окупаційна влада у дистрикті Галичина повідомляла про смертну кару за переховування євреїв (фотокопія).²³

У Східній Європі цей ризик був найвищим. За переховування євреїв нацисти карали винищенням цілої сім'ї рятівника. Про це сповіщали численні листівки на вулицях. У Західній Європі "праведникам" у разі викриття загрожувало заслання до концтаборів. Таким чином обидві сторони жили у постійному відчутті страху: їх могли видати сусіди або ж вислідити гестапо.

За підрахунками професора Я. Хонігсмана, за надання притулку євреям тільки у Львівській області в 1943 році нацисти стратили понад сто українців.²⁴

²³ <https://www.radiosvoboda.org/a/holokost-svidky-turka-film/31674185.html>

У Львові 38% усіх кримінальних справ надзвичайного німецького суду для населення «Зондергеріхт» стосувалися осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь іншу допомогу. Хронологічно це період 1942 – першої половини 1944 р.²⁵

Знищення євреїв на території європейських держав проходило в ізольованих концентраційних таборах, а в Україні, Білорусі – на очах у жителів. І тут Праведники були героями. Але в силу умов того часу більшість людей боялась: треба врахувати, що, на відміну від західних держав, праведників в Україні знищували разом з сім'ями. Тому не кожен був спроможний ризикувати життям своїх близьких. Ті, які перемогли страх – великі люди.

Активну участь у рятуванні євреїв брали священники Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким, який особисто переховував у келіях собору святого Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Митрополит А. Шептицький був єдиним з церковних ієрархів, хто наважився на відкритий виступ проти гітлерівської політики геноциду проти євреїв: у лютому 1942 року він написав листа до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з протестом проти винищення євреїв та використання в "єврейських акціях" української поліції.

У Державі Ізраїль комісія Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» присвоює (за життя чи помертвом) почесне звання Праведника світу тим представникам інших народів, котрі в роки Другої світової війни, рятуючи євреїв від неминучого знищення нацистами, виявили неабияку особисту мужність та продемонстрували непересічні моральні чесноти. Такі звання мають й українці.

Це офіційне звання, яким від часу свого заснування 1953-го року інститут пам'яті Голокосту «Яд-Вашем» у Єрусалимі нагороджує тих, хто, наражаючи власне життя на небезпеку допомагав рятувати євреїв. Станом на 1 січня 2021-го року нагороджено 27 921 праведника у 51 країнах, з них – 2673 в Україні.²⁶

В ізраїльських дипломатів немає найпочеснішого обов'язку, аніж вшанування не тільки кожного, хто загинув під час Катастрофи, а й Праведників народів світу.²⁷

Праведник Бабиного Яру, Праведник України – ці почесні звання почали присвоюватись з 1989 р., коли з'явилися перші відомості про рятувальників євреїв, які були приречені на смерть. У квітні було затверджено звання "Праведник Бабиного Яру", єдине встановлене в країнах Європи, бо

²⁴Тяглий М. І. Праведники Народів Світу [Електронний ресурс] // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pravednyky_svitu (відвідано 08. 08. 2018 р.)

²⁵ Ж. Ковба Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». «Дух і Літера» К., 2009. – С. 185. – 296 с.

²⁶<http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

²⁷ Зубанич Ф. І. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу». – К.: Веселка, 2004. – С. 6. – 174 с.

звання “Праведник народів Світу” присвоюється в Ізраїлі, і лише в Україні присвоюється звання праведникам своєї країни.

Перші свідчення про своїх рятівників надали ті, хто вцілів під час розстрілу: Геня Баташова, Марія Пальті, Раїса Дашкевич, Йосип Гусарєв, Василь Михайловський, Людмила Бородянська, Шеля Поліщук, Роман Штейн. Першими праведниками стали члени родини священника О. Глаголева – його дружина та діти.²⁸ У листопаді 1989 р. у Київському будинку вчителя відбулася перша зустріч киян із врятованими від розстрілу та їх рятівниками. Учасниками зустрічі стали понад 600 осіб.

Праведники Бабиного Яру: Наталія Чехова, Ольга Рожченко, Марія Гараніна, Валентина Березлева, Віра Крилова, Марія Глаголева. 1988 р.

Перші дипломи “Праведник Бабиного Яру” в цей день було вручено сім’ям Глаголевих, Бондаренко, Чайки, Патюти, Алтиннікових, а також Олені Березльовій, Ользі Рожченко, Людмилі Чеховій.²⁹

У вересневі дні 1991 р., коли відзначалось 50-річчя трагедії, директор Інституту Яд-Вашем (Ізраїль) Іцхак Арад вручив їм усім дипломи “Праведник народів світу” та пам’ятні медалі. Це було перше вшанування українських праведників безпосередньо в Україні. На їх честь посаджено дерева на Алеї Праведників у Єрусалимі.

²⁸ Левітас І. М. Праведники Бабиного Яру / І. М. Левітас. – Київ: ДП «Етнос», 2008. – С. 359. – с. 368.

²⁹ Там же – С. 359.

Розповіді про подвиги Праведників публікуються в газетах, а Фонд Спілберга, який працював у Єврейській раді, записав їх свідчення на відеоплівку.

Праведниця Ольга Рожченко і врятована Марія Грінберг (Пальті)³⁰

У 2001 році було видано книги “Праведники Бабиного Яру”, книга їх спогадів “Пам’ять Бабиного Яру”, 2005 року – “Бабин Яр: рятівники і врятовані”, у 2008 році вийшла остання версія збірки “Праведники Бабиного Яру”, автором та упорядником яких є І. М. Левітас – Президент Єврейської ради України, Голова фонду «пам’ять Бабиного Яру». У 2006, 2008 та 2009 рр., за поданням Єврейської ради України та Фонду «Пам’ять Бабиного Яру», Президент України В. Ющенко нагородив 423 Праведників України та Праведників Бабиного Яру орденами “За заслуги” III ступеня та «За мужність» III ступеня.³¹ Враховуючи, що діти Праведників наражались на таку ж небезпеку бути знищеними, як і єврейські діти, Єврейською радою України у 2007 році засновано звання “Діти Праведників”. До цієї категорії входять діти, які народились не пізніше 1943 року. Вони нагороджуються відповідними дипломами: “Син Праведників” та “Донька Праведників”.

В 1989 році було створена Асоціація Праведників Бабиного Яру. До її складу входять всі, кому присвоєно звання “Праведник Бабиного Яру”, або “Діти Праведників”. Асоціація займається вирішенням побутових проблем,

³⁰ Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

³¹ Поточний архів НІМЗ «Бабин Яр». Документ 1. Указ Президента України № 791/2006 «Про нагородження орденом «За заслуги»». 27 вересня 2006 року. Указ Президента України № 861/2008 «Про відзначення державними нагородами України». 26 вересня 2008 року. Указ Президента України № 64/2010 «Про нагородження орденом «За мужність»». 27 січня 2010 року.

наданням гуманітарної допомоги, організацією зборів, нарад, відзначенням свят та днів народження. Праведники часто зустрічаються з учнями шкіл, виступають на мітингах, беруть участь у телевізійних програмах. У Київській мерії щорічно організовується прийом Праведників мером Києва.

**Праведниця Ольга Рожченко, Ілля Левітас
і врятована Геня Баташева³²**

У 2016 році науковими співробітниками Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» було опрацьовано поточний архів Всеукраїнської єврейської ради і встановлено, що звання «Праведник Бабиного Яру» отримало 625 осіб, звання Праведник України отримали 1543 особи (робота з поточними архівними матеріалами продовжується).³³ Кількість Праведників, звичайно, значно більша, просто, в силу відомих обставин, робота по їх виявленню почалася із запізненням на десятки років.

Вчені довго намагалися скласти загальний портрет "праведників", аби краще зрозуміти їхню мотивацію прийти на порятунок.

Самуель Олінер, професор соціології з Університету Гумбольдта в США, засновник Інституту альтруїстичної особистості і просоціальної поведінки (Altruistic Personality and Prosocial Behavior Institute), також досліджував Рятівників. Подружжя Перль і Самуель Олінер (Pearl і Samuel Oliner), які взяли інтерв'ю у 406 Рятівників із 5 країн вважають, що усіх рятівників вирізняв альтруїзм, висока емпатія та відчуття співучасті.³⁴

Це, на думку деяких дослідників воєнного періоду, доводить, що нехай мінімальний, але вибір існував і тоді: змиритися з ситуацією або ж чинити опір.

³² Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

³³ Українські Праведники. – Київ: НІМЗ «Бабин Яр», 2016. – с. 38.

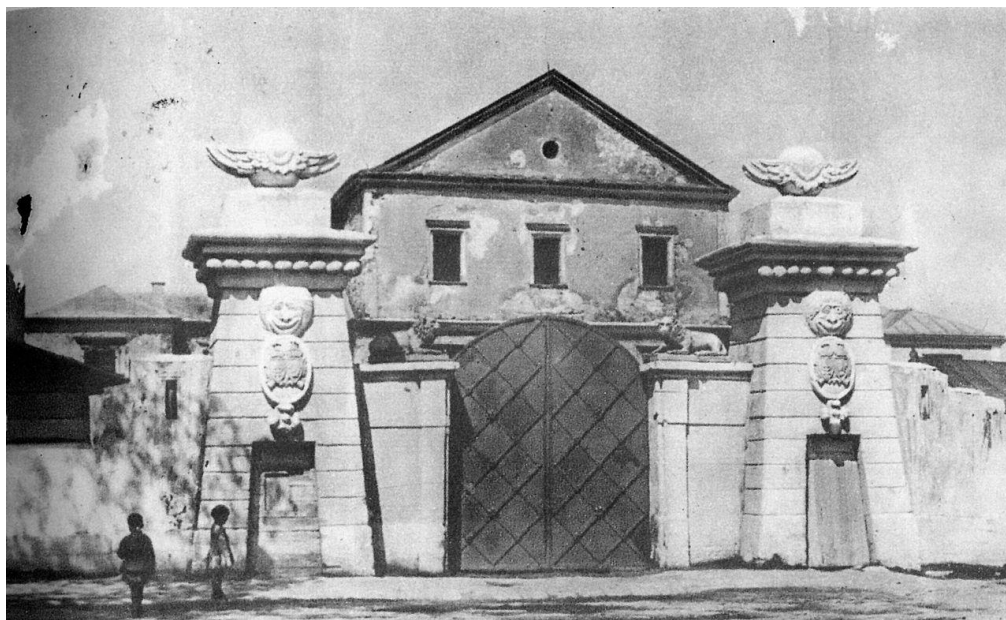
³⁴ Oliner Samuel, Oliner Pearl (1988), *The Altruistic Personality Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York.

Євреї Тернопільщини і жах Голокосту

Тернопіль

Євреї (до радянської анексії вживали як означення етноніму слова юдеї, жиди³⁵, ізраеліти, слово євреї прийшло у Східну Галичину з Росії³⁶) почали селитися в Тернополі практично зразу ж після заснування міста, оскільки місто на 10 років було звільнено від податків. З наданням Тернополю магдебурзького права, що надавало податкові пільги на 20 років у 1548 році, приплив євреїв у місто посилювався.³⁷ У XVI і XVII століттях налічувалося 300 єврейських сімей у місті, вони становили значну частину населення.

Місто неодноразово піддавалося нападам татар (1575, 1589, 1672). У 1675 році замок був практично зруйнований татарами. До захисту замку залучалися його жителі. Була залучена і єврейська община, зокрема, виділили команду для оборони позицій під керуванням «гетьмана жидівського».³⁸

Тернопільський замок на початку XX століття³⁹

³⁵ Термін «жид» (лат.) утворений від гебрайського Юда – славетний, хвалений. Термін «жид» властивий українській мові, як і іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, беларуській), уживання його у згаданих мовах є природним і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Соломон Гольдельман. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.

³⁶ Уніят В. Євреї на Тернопільщині (юдеї, жиди, ізраїльтяни) // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 561-563. – ISBN 966-528-197-6.

³⁷ Тарас Возняк. Єврейський Тернопіль // Незалежний культурологічний часопис «І». № 21. – 2010. – С. 136-145.

³⁸ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

³⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Велику (стару) синагогу в Тернополі побудували в готичному стилі між 1622 та 1628 роками. Вона була схожою на форт з можливістю вести вогонь в усіх напрямках. Тернопіль був серед міст захоплених Богданом Хмельницьким під час свого маршу від Золочева через Галичину, в результаті чимало євреїв були вбиті повсталими козаками та селянами, щоправда більшість єврейського населення втекло з міста. Були єврейські погроми і під час Барської конфедерації 1770 р., коли шляхта штурмувала Тернопіль.

Після першого поділу Польщі у 1772 році Тернопіль потрапив під австрійське панування і єврейський просвітитель Йосеф Перль⁴⁰ (Joseph Perl, 1773-1839) зміг продовжити свої зусилля по поліпшенню умов життя євреїв, яку він почав у рамках Російської імперії. У 1813 році він створив єврейську школу — «бейт хінух» («בית חינוך»), де велося вивчення івриту та різних наук. Спори між традиційним хасидизмом та модернізованим «маскілім» привели через чотири роки до перемоги останнього, після чого інститут отримав офіційне визнання і був поміщений під комунальне управління. У місті також заснували велику єврейську друкарню.

⁴⁰ Йосеф Перль. народився у заможній тернопільській родині. Як людина поступова, яка багато зробила для емансипації галицького єврейства, він був відзначений численними нагородами як австрійського цісаря, так і російського царя. Безсумнівною його заслугою для міста було те, що 1813 р. він відкрив у Тернополі та Галичині першу єврейську світську школу, де вивчали іврит, німецьку мову та інші дисципліни. Нагороди батька дозволили потім його сину Міхаелю відкрити у місті першу єврейську фармацію. Це була перша фармація, яку дозволили відкрити у Австрійській імперії єврею. Йосеф Перль захищав євреїв за будь яких обставин. Його однодумцями та друзями стали інші прихильники Гаскалі – уродженець Бродів Нахман Коген Крохмаль (Nachman Kohen Krochmal) та тернопільський раббі Шмуель Йосеф Рапопорт. За їхньою підтримкою він був призначеним крайсрабином (Kreisrabbiner) Тернополя. Перль був гарячим прихильником релігійних реформ. У 1819 р. він своїм коштом відкриває у Тернополі поступову (реформістську) синагогу – Темпель (Tempel für Geregeltten Gottesdienst) з хором, що не характерне для ортодоксальної синагоги – бет кнессету. Це викликає неоднозначне сприйняття у консервативній, переважно хасидській та мітнагідській громаді Тернополя. І навіть тодішній тернопільський рабин та товариш раббі Рапопорт дещо відсторонюється від занадто прогресивних, на його думку, ініціатив Йосефа Перля. Однак просвітителі-маскіли все ж перемагають. Бо вже 1904 р. раббі Темпеля др. Таубелес (Dr. Taubeles), крім всього іншого, викладає релігію для євреїв у Тернопільській гімназії. Під псевдонімом Obadiah ben Pethahiah Перль публікує сатири, спрямовані проти хасидів «Мегалех Темірін» (Megalleh Temirin, Vienna, 1819), які потім довгий час приписували раббі Рапопорту. Це була розумна пародія на мову книги «Зогар» – основної книги єврейських містиків. Окрім того, він опублікував ще дві книги у тому самому стилі «Дібре Цаддікім» (Dibre Zaddikim) та «Боген Цаддік» (Bohen Zaddik, Prague, 1838). А також написав розділ, який стосується хасидизму, у фундаментальній книзі німецького історика Ісаака Маркуса Йоста «Історія юдаїзму та його сект» (Geschichte des Judenthums und Seiner Sekten, III. 185 et seq., Leipzig, 1859). //Tarnopol, Tarnopol Volume, Ph. Korngruen, The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora, 1955, Jerusalem.

Вулиця Йосефа Перля⁴¹

Іншим єврейським мислителем, який жив того часу у Тернополі, був раббі Шмуель Мойсей Пінхас (Rabbi Samuel Moses Phinhas, пом. 1806 у Познані). У Тернополі він мешкав у 1795–1801 рр., був нащадком відомого раббі Йошуа (Rabbi Joshua, пом. 1648), автора трактату «Магіне Шломо» (Maginne Shelomoh). Сам же написав книгу «Бет Шмуель Аарон» (Bet Shemuel Aharon, Novidvor, 1806).

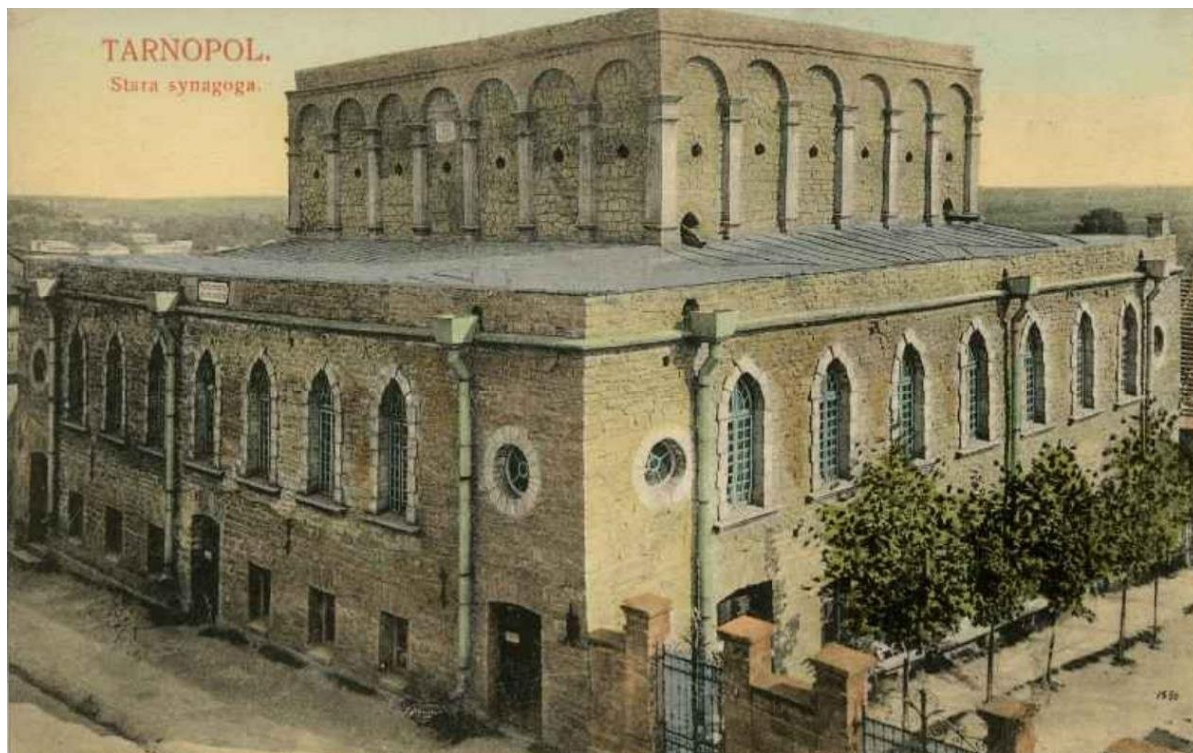
Окрасою єврейського Тернополя була Стара синагога на Подолі. Вона стояла трохи вище від сучасного музичного училища, вражала довершеністю строгих готично-ренесансних форм. У її архітектурі відчувалася витонченість і виразний східний вплив. Кам'яна будівля божниці утворювала прямокутник зі стрілчастими вікнами. Єдиною оздобою був аттик, прикрашений аркадою. Власне, красу споруди, вишукану і стриману, творила цілісність форм, вільна від неконструктивних додатків. Ульріх фон Вердум писав, що такої гарної, збудованої з каменю синагоги він не бачив ніде у Польщі. Художню цінність становило внутрішнє оздоблення божниці. Це були оригінальної форми свічники, які доповнювали ажурне плетиво металевих елементів прикрас, старовинні гапти.⁴²

У другій половині 19 століття кількість єврейського населення значно збільшилась: у 1868 році – 11 тисяч осіб (52% від загальної кількості мешканців), а в 1880 р. – 13 468. У подальшому через погіршення економічного стану та еміграції в Америку кількість євреїв у Тернополі не зростала. В 1900 р. єврейська громада Тернополя налічувала 13 493 осіб (44

⁴¹ З 1874 року євреї займали половину місць у міській раді, а три вулиці було названо на честь знакових для громади персон – письменника-сатирика, директора місцевої єврейської школи Йосефа Перля, барона Гірша та головного рабина Тернополя Йосифа Бабада.

⁴² Тарас Возняк. Єврейський Тернопіль // Незалежний культурологічний часопис «І». № 21. — 2010. — С. 136-145.

% від усього населення).⁴³ Євреї займалися, головним чином, активним імпортом та експортом у Російську імперію (через прикордонне місто Підволочиськ), торгівлею з містами Польщі та інших країн, були також: ткачами, гончарями, граверами, чоботарями; займалися банківською справою і власними домашніми господарствами.

Стара синагога на Подолі

Тернопіль та містяни значно постраждали під час Першої світової війни, з початком якої місто окупувала російська армія. Економічний стан євреїв погіршився через припинення традиційних економічних зв'язків та приплив єврейських біженців (у 1915 р.-10 тисяч осіб). У 1917 році при відступі російських військ місто розграбували. Після розпаду Австро-Угорщини місто в 1918 році стало столицею Західно-Української Народної Республіки — ЗУНР. В листопаді-грудні 1918 р. у Тернополі були сформовані 1-й піхотний полк ім. С. Петлюри і Студентська сотня, а в червні 1919 р.-18-а (Тернопільська) бригада та Єврейський ударний батальйон («Жидівський пробоевий курінь»), який виріс із сотні міліції, створеної з ініціативи єврейського населення для охорони і оборони їхньої ділянки міста; командант-поручник Соломон Ляйнберг). Щоправда, більшість єврейського населення Тернополя, як і в інших містах, намагалася дотримуватись нейтралітету. Постраждало населення міста, зокрема, і єврейське в ході радянсько-польської війни 1920-1921 рр. від мародерств воюючих сторін.⁴⁴

⁴³ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

⁴⁴ Там же.

1931р. у Тернопільському повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 5 836 євреїв. Натомість у самому місті 1939 р.-13 768.⁴⁵

17 вересня 1939р. Тернопіль зайняли радянські війська, місто увійшло до складу УРСР. Єврейське життя, як і культурно-політичне життя інших етносів міста, було заборонене, а багатьох заможних євреїв репресували (розстріли, депортації).

2 липня 1941 року частини 5-ї танкової дивізії СС зайняли місто Тернопіль та почали вирішувати єврейське питання за львівським сценарієм. Як і у Львові, кілька десятків євреїв зігнали до місцевої в'язниці – витягувати тіла городян, розстріляних НКВС перед відступом Червоної армії.

Bundesarchiv, Bild 146-1091-150-35A
Foto: Hübner | 10. Juli 1941

Ексгумація трупів ув'язнених, розстріляних НКВС, 10 липня 1941.

Гетто.⁴⁶ З 5 вересня 1941р. по 20 червня 1943р. в Тернополі діяло одне з перших гетто, що виникло на території Галичини. Було розташоване у південно-західній частині міста в межах вулиць Руська, Львівська, Шептицьких, Срібна та площі Ринок. Територія була обгороджена колючим дротом у два ряди. Гетто охороняло гестапо та українська поліція. До 25 вересня 1941 р. гетто та його околиці заселило єврейське населення міста, загалом до 12 тис. 500 осіб. За наказом німців був утворений «Юденрат», який очолював Густав Фішер; згодом його замінив Кароль Погорілес.

Ув'язнені перебували в жахливих антисанітарних умовах, голодували: в день видавали по 100–150 гр. сурогатного хліба та тарілку гарячої їжі. Виходити за межі гетто, купувати продукти харчування та отримувати

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.